

Економічна історія у Східній Європі

Метою цього Форуму є обговорення останніх тенденцій і найближчих перспектив економічної історії у Східній Європі. Формулюючи питання Форуму, ми виходили з уявлення про відносну слабкість розвитку економічної історії в Україні. В Україні немає ані наукових часописів з економічної історії, ані фахових асоціацій – основних ознак наявності академічної спільноти. Українська академія мало представлена на міжнародних академічних форумах, як-от міжнародні всесвітні конференції та конгреси економічних чи бізнесових істориків. Така ситуація є особливо прикрою та дивною з огляду на те, що кожного року в Україні захищають десятки дисертацій з тем, які виглядають як дотичні до економічної історії.

У сусідніх з Україною країнах ситуація виглядає краще: там є національні асоціації економічних істориків та видають спеціалізовані часописи. Між тим порівняно із Британією, Скандинавією та Північною Америкою рівень розвитку спільноти економічних істориків у Східній Європі видається істотно слабшим.

Ми запросили економічних істориків з України, Швеції, США та Румунії прокоментувати цю ситуацію. Відповіді експертів показали, що ситуація насправді є більш оптимістичною. Кілька експертів згадали ініціативу *The Eastern European Economic History Initiative* [weast.info], що діє від 2013 р. Ця організація раз або двічі на рік проводить наукові семінари, а 2018 р. підготувала спеціальний випуск часопису *“Economic History of Developing Regions”* з економічної історії Східної Європи. 2019 р. видавництво *“Routledge”* опублікує колективну монографію *“The Economic History of Central, East and South-East Europe: 1800 to the Present”*, що має узагальнити поточний стан наших знань про економічну історію регіону. Серед важливих українських ініціатив експерти згадали збірники «Історія торгівлі, фінансів та мита» та «Проблеми історії України XIX – початку XX ст.».

Ми організували цей форум передусім для українських читачів. Тому попросили експертів пояснити, як відповісти на виклики, які особливо актуальні для української академії. Як відійти від фактографічного підходу, що домінує в текстах українських економічних істориків? Що може сприяти ін-

теграції української економічної історії в загальний науковий дискурс і який потенціал у цьому контексті має інтердисциплінарність? Сподіваємось, що відповіді стануть у пригоді українським економічним історикам та іншим читачам «України модерної».

Редактори

Учасники:

Тимофій БРІК – викладач (assistant professor) Київської школи економіки.

Владислава МОСКАЛЕЦЬ – старша викладачка кафедри нової та новітньої історії України Українського католицького університету.

Олексій ШЛЯХОВ – професор кафедри української історії та етнополітики Дніпровського національного університету ім. Олеся Гончара.

Костянтин АРДЕЛІАНУ – професор кафедри історії, філософії та соціології Галацького університету, дослідник Нового європейського коледжу в Бухаресті, Румунія.

Мартін КРАГ – очільник програми «Росія та Євразія» в Шведському інституті міжнародних відносин та дослідник Центру російських та євразійських студій Уппсальського університету, Швеція.

Миколай МАЛИНОВСЬКИЙ – науковий співробітник Лундського університету, Швеція.

Стівен НАФЗІГЕР – професор економічного факультету в коледжі Вільямса, США.

Резюме: У Форумі запрошені експерти з університетів Румунії, США, України і Швеції відповідають на питання про тенденції та найближчі перспективи економічної історії у Східній Європі. Вони наводять приклади інтердисциплінарних проєктів; пояснюють причини відносної слабкості академічної спільноти економічних істориків Східної Європи; розмірковують про застосовність економічних теорій і концепцій, які можна було би використати як теоретичні рамки для пояснення економічних та бізнесових процесів Східної Європи в історичній перспективі.

Автори переважно погоджуються з винесеною на обговорення тезою про відносно слабкий інституційний розвиток економічної історії у Східній Європі та особливо в Україні. Між тим вони розглядають це як добру нагоду: обмежена вивченість багатьох сюжетів стимулює нові дослідницькі ініціативи. Авторі відзначають необхідність вивчати теоретичні основи та методологію інших дисциплін, розвивати навички аналізу даних. Традиційна робота з архівними джерелами, пояснення контексту та мікроісторичний аналіз залишаються не менш важливими компонентами дослідження, ніж пояснення глобальних економічних трендів за допомогою економічних теорій та аналізу даних.

Ключові слова: економічна історія, бізнесова історія, теорія модернізації, Східна Європа, історія капіталізму

Economic History of Eastern Europe. A Forum

Contributors:

Tymofii BRIK is the Assistant Professor at Kyiv School of Economics.

Vladyslava MOSKALETS is the lecturer at the Department of Modern and Contemporary History of Ukraine, the Ukrainian Catholic University.

Oleksiy SHLYAKHOV is a professor at the Department of Ukrainian history and ethnic policy of Dnipro national University named after Oles Gonchar.

Constantin ARDELEANU is a Professor of Modern Romanian History at the Department of History, Philosophy and Sociology of “The Lower Danube” University of Galati and long-term Fellow at New Europe College, Institute for Advanced Study in Bucharest.

Martin KRAGH is the head of the Russia and Eurasia Programme at the Swedish Institute of International Affairs and Associate Professor at the Uppsala Centre for Russian and Eurasian Studies.

Mikołaj MALINOWSKI is a post-doctoral fellow at the Lund University.

Steven NAFZIGER is a Professor of Economics and Faculty Affiliate in History at Williams College.

Abstract: Invited experts who study and teach economic history in American, Romanian, Swedish, and Ukrainian universities answer questions about the recent trends and perspectives in the economic history of Eastern Europe. They demonstrate how the relationship between history and other disciplines developed in Eastern European scholarship. They explain the reasons for the relatively underdeveloped scholarly community of the field in the region. Finally, they talk about the applicable theories and concepts which could challenge Gerschenkron’s theoretical framework when discussing the history of economy and business in Eastern Europe.

Authors mostly accept the suggested statement that the economic history of Eastern Europe is institutionally underdeveloped if compared with Western scholarship. At the same time, they see the situation as a good opportunity for the development of new research projects. The authors emphasize the necessity to “learn the language of other disciplines” as well as to develop skills in data analysis. They also point out that to explain the global economic transformations in history, working with archival sources and understanding the context are as important as the application of economic theories and quantitative analysis.

Keywords: economic history, business history, history of capitalism, modernization theory, Eastern Europe

Якими є останні тренди й найближчі перспективи економічної історії у Східній Європі/Україні? На які проблеми ви порадили би звернути увагу молодим дослідникам, які вибирають тему дисертації?

Тимофій БРІК

Думаю, ніхто не буде сперечатись, що сучасна економічна історія розвивається дуже стрімко. Постає питання, як і куди інвестувати свій час, щоб успішно працювати в цьому напрямі. Як на мене, щоб краще відповісти на це питання, варто придивитись, яка компонента розвивається в ній швидше: економіка чи історія? На мою думку, економіки в економічній історії стає щодали більше. Якщо книжки і статті 20–30-річної давнини можна читати як наративні есеї, то сучасні публікації просто неможливо зрозуміти без спеціальної підготовки з економіки, математики і статистики. Пропонуємо зробити експеримент і відкрити останній (на момент написання цього тексту) випуск часопису “*Explorations in Economic History*”. Які слова ви побачите в назвах? «Загальна рівновага», «золотий стандарт», «монетарна політика», «фінансова криза». Чи всі ці терміни дуже добре знайомі історикам саме на такому рівні, щоб самостійно сформулювати проблему й дослідницьке запитання, яке було би варте дослідження?

Гарна новина для молодих дослідників зі Східної Європи й України – це колосальна недослідженість наших країн. Я доволі часто чую зітхання, що начебто українська історія «там» нікому не цікава. Це не так. Економічна історія виграє від дослідження варіації. Погляньте на бестселер “*Why Nations Fail*”¹. Це велике зіставне дослідження, яке виводить тезу, що варіацію економічного розвитку в світі можна пояснити інститутами. Для того, щоб грамотно створити таку велику картину, варіація має бути максимально репрезентативною. Якщо з дослідницького поля випадає цілий регіон чи окремі країни – це шкодить усій дослідницькій дисципліні. Тому кожне маленьке дослідження України є не тільки дослідженням власне України, але й додаванням малого, однак важливого фрагмента до загальної великої картини.

Відповідно досліджувати можна все, що завгодно: ціни, якість життя, ринки праці, фінанси, банки, тарифи, бізнес, формальні й неформальні інститути, нерівності, реформи. Те саме можна сказати і про епохи – досліджувати можна як ранньомодерні часи, так і економіку Радянського Союзу. Брак сучасних знань економічної теорії чи методів можна компенсувати доступом до унікальних архівів, даних і знанням контексту. Є багато успішних прикладів, коли молоді дослідники зі Східної Європи продовжували своє навчання в університетах Європи чи США і поєднували знання місцевої історії з сучасними дослідницькими методами.

¹ Також було би корисним почитати не тільки популярну книгу, але й академічну статтю, яка стала фундаментом майбутнього бестселера Acemoglu, Daron, Simon Johnson, and James A. Robinson. “Reversal of fortune: Geography and institutions in the making of the modern world income distribution,” *The Quarterly journal of economics* 117, no. 4 (2002): 1231–294.

Владислава МОСКАЛЕЦЬ

Економічна історія у Східній Європі є ще однією білою плямою і знехтуваною ділянкою – що для історика не так уже й погано, адже означає нові можливості. Попри те, що соціальні й економічні теми домінували в історіографії часів соціалізму, з 1990-х років економічну й соціальну історію Східної Європи витіснили політичні й культурні теми. Україна є в цій ситуації доволі показовим прикладом. Економічні теми в університетах викладають оглядово й побіжно, не кажучи вже про модерніші підходи.

Зокрема, дослідження Східної Європи відстають, якщо йдеться про квантитативні методи – і в цьому помітна прогалина між Сходом і Заходом. Якщо джерельний матеріал із Західної Європи статистично опрацьований і на його основі створені бази даних, що дозволяють швидко працювати над дослідженнями і зосереджуватися на методології, то джерела в Польщі чи Україні все ще лежать в архівах. У теорії це дає можливість відкриття нових джерел, однак на практиці означає, що для написання статті потрібно йти в архів, шукати джерела, розчитувати часто рукописні тексти і створювати на їхній основі бази даних, що сповільнює працю.

Але щоразу перед дослідниками, зокрема зі Східної Європи, постає широке поле для діяльності. Близькість до архівів дозволяє їм братися за дослідження професійної структури населення, мобільності, за демографічні теми. Натомість проблемнішим є здобування відповідних методологічних навичок роботи зі статистичним матеріалом – це нерідко завдання не на рік чи два.

Часто до економічних тем звертаються історики, для яких економіка не є первинним зацікавленням. Це мій випадок – я досліджувала єврейських бізнесменів і планувала це робити лише як культурну історію. В певний момент, однак, я зрозуміла, що якщо дивитися на групу єврейських бізнесменів не з перспективи їхньої етнічності чи релігії, а намагаючись побачити їх як продукт певного типу економіки, то можна по-іншому ставити запитання: На основі чого вони об'єднувалися? Що думали про власну економічну роль у суспільстві? Як ми можемо розглядати міжетнічні чи внутрішні конфлікти? А згодом я зрозуміла, що такий перетин культурної та економічної історії – це вже певний тренд у єврейських студіях, так званий «економічний поворот» – і про це саме зараз з'являється багато нових праць – у США й Європі. Дослідники, які вивчають єврейську історію Західної та Східної Європи, щойно чи заново відкрили для себе економіку. Найбільш типовою рисою цих досліджень є намагання підважити великі наративи й розвінчати стереотипи та узагальнення, на відміну від схожих досліджень 1960-х років.

Однак в Україні і Польщі – країнах, академічне середовище яких мені більш знайоме, бракує проблемного підходу й розширення кола тем, географії чи джерельного матеріалу. Тематично дослідження залишаються надто позитивістськими й вузькими. Одним зі способів подолати цю провінційність дослідження є вивчення великих питань на конкретних прикладах. Як виявляли себе робітники в ХІХ столітті? Що стає основою солідарності

економічних еліт? Чому меншини є більш інноваційними в економіці? Чому демографічна трансформація відбувалась по-різному в різних країнах чи спільнотах? Долучення до цих великих питань, обізнаність у сучасній історіографії робить дослідження актуальним – і, навіть якщо це мікроісторія, не перетворює його на краєзнавчу розвідку.

Олексій ШЛЯХОВ

На сучасному етапі цивілізаційний вимір економічного розвитку становить основу відповідного наукового пошуку, зокрема цивілізаційна економічна парадигма найбільш адекватно, на мою думку, сприяє розгляду категорій власності, змісту й характеру виробництва, питань продуктивності праці та споживання, обміну товарами й послугами, регулювання різноманітних економічних інтересів тощо. При цьому залежно від рівня розвитку техніки й технологій, а також і вікового тренду, в науковій літературі, як і раніше, виокремлюють доіндустріальне (або аграрне), індустріальне та постіндустріальне суспільства з відповідними ознаками й характеристиками, акцентуючи увагу на їхньому економічному підґрунті. Тож тут, звичайно, варто згадати класичні праці У. Ростоу «Стадії економічного зростання», Д. Белла «Прихід постіндустріального суспільства», Е. Тоффлера «Третя хвиля». Це дозволяє у належний спосіб розглядати відповідні моделі економічного розвитку, притаманні певним регіонам або країнам, бачити їхні особливості та специфіку. Важливо також пам'ятати, що цивілізаційний підхід до вивчення економічної історії вимагає враховувати й культурно-ціннісну сферу певного соціуму – тобто наявну систему цінностей, психологічну мотивацію діяльності людей, дух підприємництва, особисті амбіції лідерів тощо.

Усе назване можна використати як доволі надійний теоретико-методологічний інструментарій для розв'язання актуальних проблем економічної історії України. Серед останніх я би виокремив кілька питань: стосунки представників українського бізнесу та влади в історичному контексті; ставлення основних груп українського соціуму до розвитку підприємництва в країні й водночас характеристика психологічного портрету підприємця в різні періоди вітчизняної історії; місце іноземного капіталу й підприємців в історії становлення української промисловости наприкінці ХІХ – початку ХХ ст.; роль та значення добродійної діяльності в українському суспільстві модерного періоду. При цьому слід не забути дати відповідь на питання: чому за найбільш активного благодійництва з боку бізнесової еліти України ставлення широких верств населення до неї, зокрема робітництва, загалом було вкрай негативним і так і не змогло пом'якшити соціальну напругу в українських землях?

Також, на мій погляд, доволі актуальною як з наукового, так і з практичного погляду є проблема, якою мірою реальним у сучасній Україні є поєднання політичного режиму ліберальної демократії з повноцінною ринковою економікою і, отже, чи можлива побудова в нашій країні ключових елементів громадянського суспільства?

Ерік Гілт у статті «Економічна історія, історичний аналіз і нова історія капіталізму» (*The Journal of Economic History*, 2017) стверджує, що економічна історія в США розквітла без участі дослідників, які є випускниками історичних факультетів. Натомість фахові історики дистанціювались від економічної історії, утворивши спільноту «істориків капіталізму». А як розвивались відносини істориків і представників інших дисциплін у Східній Європі/Україні? Що могло би посприяти більш ефективній міждисциплінарній комунікації та співпраці?

Тимофій БРІК

На мою думку, єдиного поля відносин істориків і неісториків у Східній Європі та Україні немає. Є окремі успішні історії взаємодії, до яких можна долучатись чи які можуть надихати на нові проекти.

По-перше, є доволі успішна історія співпраці істориків і демографів. В Європі є окремі інституції, які досліджують історичну демографію, влаштовують літні школи, конференції та різні семінари на цю тему. Не так давно закінчився великий проект зі створення великої бази мікроданих Трансільванії. Проект робили історики з румунського Клужа, а його спонсором виступили їхні колеги з Норвегії. Якщо я не помиляюсь, на основі цього проекту було зроблено 2-3 літні школи, тож незабаром ми очікуємо доволі цікаві публікації. Якщо говорити про Україну, думаю, що приклад Юрія Волошина і його недавні публікації у престижних міжнародних часописах є доброю ілюстрацією цієї тези².

По-друге, історики доволі тісно співпрацюють із соціологами. Мені особисто пощастило працювати з проектом "*Historical Samples of the Netherlands*", який роблять історики, демографи й соціологи³. У випадку Східної Європи можна загадати дуже амбітний (і, як на мене, популярний) проект "*Mosaic*"⁴. Це колекція різних баз мікроданих, серед яких є і окремі вибірки щодо Східної Європи. Іншим прикладом може бути "*The Electronic Repository for Russian Historical Statistics*"⁵.

Крім того, останніми роками, у зв'язку з розвитком технологій особливо важливу групою в таких проектах стали спеціалісти з комп'ютерних технологій. Майже на кожній великій європейській конференції ви побачите панель, де обговорюють технології створення баз даних, алгоритми злиття різних баз, способи інтерактивного аналізу даних. Власне, створення згада-

² Йдеться про такі статті: Yuriy Voloshyn, "Household composition and family structures of Ukrainian Cossacks in the Second Half of the eighteenth century," *The History of the Family* 20, no. 1 (2015): 141–157; Yuriy Voloshyn, "Servants in the Hetmanate Cities: The Case of Poltava City during the 1760–1770s," *Journal of Family History* 42, no. 4 (2017): 369–380.

³ URL: <https://socialhistory.org/en/hsn/index>

⁴ URL: <http://www.censusmosaic.org/>

⁵ URL: <https://ristat.org/>

ної бази даних щодо Трансильванії було би неможливим саме без цих спеціалістів.

Владислава МОСКАЛЕЦЬ

Міждисциплінарність в історії часто означає радше пов'язування її з іншими гуманітарними спеціальностями, зокрема філологією – при цьому філолог, який стає істориком, значно популярніша ситуація, аніж зворотний процес. Методологічний апарат історика навіть для випускників історичних факультетів видається чимось невловимим і незрозумілим, таким, що складно окреслити. Теми, які досліджують в історії, дотичні до літературознавства, соціології, економіки, і видається логічним запозичити свій інструментарій звідти – більш чи менш успішно.

Нові технічні засоби нині дозволяють швидко опрацьовувати великі масиви інформації, і тому саме зараз залучення методів соціології чи економіки може виявитися особливо плідним. Одним із прикладів такого дослідження є стаття Яная Шпіцера, ізраїльського економіста, який досліджує міграції євреїв зі Східної Європи в Америку наприкінці XIX – початку XX століття⁶. Він використав значні статистичні дані, і це дозволило йому заперечити усталену тезу про те, що велика міграція до Америки була спричинена погромами 1881–1882 років у Російській імперії. Це було питання, яке вивчали попередні покоління єврейських соціальних істориків, однак саме нові методи дали зовсім нову перспективу. Історія підприємців, родин, міграції активно збагатилася від застосування теорії мереж (network theory), що ми можемо бачити на прикладі праць Франчески Трівеллато про міжнародні торговельні й родинні мережі сефардських євреїв⁷. Та навіть якщо дослідники не використовують соціологічних методів, сама ідея мереж дозволила в інший спосіб поглянути на те, як функціонує суспільство.

Щоб зробити істориків міждисциплінарними, варто як відкрити їм шлях до курсів, які є в українських університетах, так і поширювати можливості про міжнародні літні школи чи курси, яких зараз доволі багато.

Олексій ШЛЯХОВ

Уважаю, що в цьому питанні в нас спостерігається приблизно така сама картина. Справді, є певна когорта фахових істориків, «істориків капіталізму» (належним до якої вважаю і себе), яка переважно не заглиблюється в суто економічні (господарчі) теоретичні й практичні питання розвитку суспільства, зокрема сьогодення. Можливо, тут є побоювання виявити недостатню компетентність порівняно з фахівцями-економістами, а можливо, на тлі розвитку нової соціальної історії, мікроісторії або «історії знизу» фахові

⁶ Yannay Spitzer, *Pogroms, Networks, and Migration: The Jewish Migration from the Russian Empire to the United States, 1881–1914*, Working Paper, 2015.

⁷ Francesca Trivellato, “The Port Jews of Livorno and Their Global Networks of Trade in the Early Modern Period,” *Jewish Culture and History* 7, no. 1–2 (2004): 31–48.

історики дещо втрачають бачення деяких загальних проблем і тенденцій, які відбувалися в економічній історії світу чи певного регіону.

Міждисциплінарній комунікації могло би відчутно посприяти проведення більшої кількості спільних наукових форумів, конференцій, видання колективними зусиллями наукових збірників, монографій із відповідної проблематики.

Історики, які досліджують економічну історію Східної Європи/України, мають дуже мало фахових асоціацій і, здається, жодного спеціального міжнародного часопису (особливо на тлі потужних асоціацій скандинавських або американських істориків). Що спричинило таку слабкість академічної спільноти економічних істориків Східної Європи?

Тимофій БРІК

Особисто я бачу інтерес до Східної Європи. З останніх конференцій в мене склалась думка, що мода на Латинську Америку й Азію пішла, поступившись дослідженням Африки. І Східна Європа може бути наступною. Наприклад, у мережі *WEast: The Eastern European Economic History Initiative* одним із координаторів виступає данець Якоб Вейсдорф, що є добрим сигналом – західні дослідники цікавляться Східною Європою. Інші представники цієї мережі працюють у Лунді, Мілані, Гронінгені. Питання в тому, чи зможе Україна скористатись цим попитом? Чи є в нас достатня кількість створених та відкритих баз даних, з якими могли би працювати міжнародні колективи? Який стан архівів? Чи здатні українські історики оперативно опублікувати свої тексти англійською мовою, якщо *WEast* запропонує створити спеціальний випуск часопису?

Повертаючись до питання, а чому ж на сьогодні є певна слабкість академічної спільноти економічних істориків Східної Європи, маю зауважити, що мені складно про це говорити, оскільки сам я не є істориком і я не соціалізувався як професійний історик, тому не знаю історію розвитку дисципліни та професійних спільнот. Зроблю припущення, що, загалом (як і в моїй дисципліні – соціології), свою роль відіграло радянське минуле. Економічна історія – це щось дуже нове в наших країнах, отже, мабуть, нам треба трохи більше часу.

Владислава МОСКАЛЕЦЬ

Цю проблему варто ширше контекстуалізувати – брак професійних організацій чи об'єднань типовий і для інших напрямів історіографії Східної Європи. Однією з причин, типових для України чи Польщі, є мовна ізоляція – історики здебільшого публікують свої праці в місцевих часописах і місцевими мовами та мало мобільні. Іншою особливістю є те, що не всі дослідники, які вивчають соціально-економічні питання, вписують себе в цю нішу і сприймають себе як економічних істориків. В Україні економічна історія є

не те щоб маргінальною, але побічною порівняно з політичними чи культурними темами, в університетах бракує курсів, які би навчали навичок, необхідних для роботи в цій галузі. Утім, брак часописів не означає абсолютного браку форуму. Для дослідників економічної історії Східної Європи, наприклад, є ініціатива *WEast*, яка проводить щорічні воркшопи, збираючи дослідників, які вивчають Центральну та Східну Європу, організовує школи щодо *design research*, а також веде *Eastern European Economic History Hub* – онлайн-ресурс, який створений, аби поширювати інформацію про конференції чи можливості публікацій⁸. Власне, такі неформальні об'єднання можуть заповнити нішу і стати ресурсом для соціалізації. Ініціатива пропонує також обговорення текстів у фаховому колі, публікацію їх на сайті. *WEast* фокусується переважно на дослідженнях і квантитативних методах, а саме тому дослідники, які вивчають бізнес-історію, мають менше шансів знайти одне одного.

Окремим питанням є освіта. Насправді зовсім небагато східноєвропейських університетів пропонують спеціальності чи курси з економічної історії. В Польщі, у Познані, при історичному факультеті університету Адама Міцкевича, є Заклад економічної історії, який пропонує бакалаврат та магістратуру з міждисциплінарних напрямів економічної історії та соціології. При цьому ж університеті видають часопис "*Studia Historiae Oeconomicae*". Це приклад певної тривалості історичної школи, що її створив у 1960-х роках Єжи Топольський. Інший осередок є в Бялистоку під керівництвом Цезара Кукла – Центр дослідження демографічних і економічних структур ранньомодерної Центрально-Східної Європи. Зазвичай вистачає одного сильного дослідника, який би гуртував навколо себе аспірантів і творив середовище, де науковці спільно працюють над своїми темами. В Україні прикладом такого середовища є осередок довкола Юрія Волошина в Полтавському національному педагогічному університеті, що робить демографічні дослідження – здебільшого доби Гетьманщини.

Олексій ШЛЯХОВ

Тут відповідь, здається, треба шукати в історіографічній традиції, яка склалася у вивченні питань економічної історії в СРСР та УРСР, а згодом і на пострадянському просторі.

Ідеться про те, що за радянських часів, в умовах існування жорстких ідеологічних настанов і домінування формаційного підходу до висвітлення історичних подій, дослідники суто з марксистських позицій намагалися розкрити роль матеріальних чинників у розвитку суспільства і, зрештою (наприклад, якщо йшлося про пореформену добу в історії країни або початок ХХ ст.), мали завдання довести відсутність принципової відмінності

⁸ "Eastern European Economic History Hub," Centre for Global Economic History, accessed October 1, 2018, <http://www.cgeh.nl/eastern-european-economic-history-hub>.

між російським імперіялізмом та імперіялізмом високорозвинутих держав, підтвердити в такий спосіб цивілізаційну зрілість країни, її готовність до здійснення соціалістичної революції. Тож останнє положення повторювалося в історичних працях як аксіоматичне. Такі концептуальні настанови справляли помітний вплив на дослідження конкретних питань економічного розвитку Російської імперії (зокрема її українських земель) у період становлення буржуазного суспільства, істотно обмежуючи постановку проблем, які не вкладалися в прокрустове ложе офіційної теорії, використання напрацювань закордонних науковців.

Після здобуття Україною незалежності у вивченні економічної історії українських земель запанувала зворотна тенденція, але багато в чому із такими ж наслідками. Якщо раніше йшлося про економічно детермінований історичний процес, то тепер багато авторів, досліджуючи системні трансформації в Наддніпрянщині в так звану «модернізаційну добу», головну увагу почали приділяти національно-визвольним змаганням, діяльності українських політичних партій, проблемам державотворення, здебільшого відсуваючи на другий план прискіпливий аналіз соціально-економічних чинників цивілізаційного поступу країни та всіх його особливостей. Відповідно у працях багатьох вітчизняних науковців, як і колись у радянських дослідників (тільки, звичайно, з інших причин), передусім підкреслено успіхи України в її індустріальному розвитку наприкінці XIX – початку XX ст. та здобутки промислової модернізації (останні, поза сумнівом, були, і багато в чому приголомшливі). Утім, цифри тогочасного кількісного зростання зовсім не завжди відбивають реальну, суперечливу ситуацію, яка склалася в економіці України внаслідок інспірованої самодержавством форсованої індустріялізації, і лише відвертають науковців від студювання багатьох проблем, пов'язаних із своєрідністю тогочасного економічного зростання, його основних важелів і наслідків та й взагалі від пошуків відповіді на питання – на якому ж, власне, етапі перебувало тоді українське суспільство? Зазначене можна віднести і до інших непростих і суперечливих періодів у розвитку економічної історії України.

Отже, імовірно, деяким сучасним дослідникам висвітлення згаданої проблематики здається науково менш важливим та актуальним (адже тут і так майже все зрозуміло!) або недостатньо цікавим (зокрема й для масового читача, який виявляє інтерес до вітчизняного минулого) порівняно з проблематикою, яку запропоновано, наприклад, у рамках культурно-історичних напрямів – історія повсякденности, історія ментальностей, гендерні дослідження тощо. Саме це, на наш погляд, і пояснює певну організаційну слабкість академічної спільноти економічних істориків нашої країни, незначну кількість спеціалізованих наукових видань (тут можна згадати збірник *«Історія торгівлі, фінансів та мита»*, який видає Університет митної справи та фінансів у Дніпрі, або розділи, присвячені економічним студіям у періодичному виданні Інституту історії України НАН України *«Проблеми історії України XIX – початку XX ст.»*), де у річищі новітніх наукових концепцій прискіпливо вивчали б актуальні проблеми економічної історії.

А таких наукових проблем чимало. Особливо це стосується зародків капіталістичних відносин в українських землях. Щоб краще зрозуміти, про що йдеться, наведемо такий вислів: «Не дивіться на капітал і на його організацію, як на ворога, треба, навпаки, дивитися на нього, як на ту необхідну, неминучу, єдину умову, яка разом з природними багатствами й працелюбством населення допоможе розвиватися нашій продуктивності». Підкреслимо, що це не було звернення до членів компартії часів непу або горбачовської перебудови в СРСР. Саме так 1913 р. переконував Державну думу, яка складалася переважно з представників буржуазних партій, а в їх особі й усе суспільство, царський прем'єр В. М. Коковцов, умовляв депутатів голова уряду країни, яка, як стверджувалося в радянській історичній літературі, уже перебувала на найвищій стадії розвитку капіталізму. Чи не здається це досить дивним, якщо виходити з класичних оцінок та канонів, репрезентованих у наукових працях з вітчизняної економічної історії попередніх часів? Зрештою, факти переконують, що тогочасне українське суспільство, в якому тільки почався реальний процес формування буржуазних відносин, мало таке виразне феодалне обличчя, що інколи воно затуляло собою все інше.

Усе це примушує уважніше придивитися до специфіки соціально-економічних трансформацій, які відбувалися на теренах українських губерній імперії Романових у пореформену добу. Адже реальна картина тогочасного економічного становища в царській Росії була зовсім не такою безхмарною, як інколи можна побачити в сучасних історичних студіях із відповідної проблематики. Справа в тому, що індустріялізація в українських землях не набула всебічного характеру і залишилася багато в чому незавершеною. Її ключовим елементом було стимульоване царизмом залізничне будівництво, на обслуговування потреб якого і була зорієнтована майже вся важка промисловість України. До того ж, на думку фахівців, збільшення кількості металургійних заводів та вугільних підприємств в українських губерніях царської Росії було перебільшено та надто передчасне. Про це, зокрема, писав у статті, надрукованій 1901 р. на сторінках *“L'Economiste Francais”*, французький економіст Поль Леруа-Больє. У підсумку в підросійській Україні розвивалися переважно саме базові, сировинні виробництва. Переробна ж промисловість перебувала в зародковому стані. Наявність подібних дисбалансів у розвитку економіки спричиняла аргументовану критику ще в той час. Зокрема, Михайло Грушевський точно 100 років тому в своїй праці «На порозі нової України» зазначав з цього приводу, що треба «дати і більший розмах, і більшу широту, і різносторонність фабричному та заводському промислові...», адже «економічна політика Росії звела його у нас в порівнянні з економічними засобами краю до убожества просто неймовірного», що «вироби деяких залізних фабрикатів найбільш грубі і примітивні» і т. ін.

Тобто, з нашого погляду, саме варіант тогочасної модернізації, що здійснювалася на українських землях і мала мобілізаційний неорганічний характер, багато в чому і визначив екстенсивний шлях у розвитку вітчизня-

ної економіки, її залежність від держави та спроби керувати економікою із застосуванням неринкових методів, переважний розвиток галузей важкої промисловости, нехтування інтересами широкого споживача і т. п. Згодом цей досвід фактично взяли на озброєння більшовики, які ще більше поглибили названі негативні риси вітчизняної економіки здійсненням сталінської індустріалізації та колективізації, а потім і діяльністю командно-адміністративної системи в післявоєнний період. Саме тут і треба шукати причини подальших економічних проблем України.

Так чи так, але погляд на історію України крізь призму економіки цілком правомірний та спричинений об'єктивними потребами цілісної реконструкції історичного процесу. В цьому плані можна погодитись із відомим українським дослідником Олександром Оглобліним, який свого час підкреслював, що вітчизняну історію не можна обмежувати «лише потоком національно-культурного розвитку, а треба бачити в ній широку й повноводну течію економічного... життя».

У підсумку можна зазначити, якщо ми справді хочемо зрозуміти тенденції сучасної економічної історії в Україні, досягти прогресу в розумінні історичної динаміки розвитку українського суспільства, вітчизняна економічна історія повинна скористатися методами як істориків, так і економістів, соціологів, політологів, тобто набути насправді міждисциплінарного характеру.

Концепція економічної відсталости та наздогінної модернізації, що її запропонував Олександр Гершенкрон у 1960-х роках, домінує в економічній історії до сьогодні. Чи є якісь альтернативні теорії та концепції, які можна було би використати як теоретичні рамки для пояснення економічних і бізнесових процесів Східної Європи в історичній перспективі?

Тимофій БРІК

На це питання можна відповідати дуже довго. Власне, якщо взяти 2-3 часописи з економічної історії та просто переглянути назви останніх публікацій, будь-який читач швидко переконається, що майже кожна стаття має на меті переосмислити якусь велику теорію чи популярну гіпотезу, що слугують саме такими теоретичними рамками.

Особисто я більше знайомий із літературою з теорії модернізації та її впливом на соціальну мобільність. Ця теорія повернулась в останні публікації у зв'язку зі створенням великих баз мікроданих, на яких можна тестувати вплив економічного розвитку на успадкування соціального статусу⁹. Ці дослідження зосереджені на XIX та XX століттях та продукую-

⁹ Для тих, то цікавиться темою, можу рекомендувати таку програмну статтю. Ineke Maas, and Marco HD Van Leeuwen, "Toward open societies? Trends in male intergenerational class mobility in European countries during industrialization," *American Journal of Sociology* 122, no. 3 (2016): 838–85.

ють дуже цікаві й оригінальні ідеї, разом із тестуванням «кривої великого Гетсбі» (більше нерівностей – менше мобільності), а також декомпозиції процесу модернізації на окремі частини. Ця література перетинається з іншою дуже важливою літературою щодо кривої Кузнеця про нерівності та економічний розвиток.

Окремо можна згадати проблеми дослідження соціальних класів. Власне, що краще використовувати для історичних досліджень економічного розвитку й нерівностей: успадкування доходів, статусу чи класу? Останні роки міжнародні стандартні класифікації професій HISCO та HISCLASS стали майже невід’ємною частиною міжнародних порівняльних досліджень соціальної стратифікації.

Дослідники раніших історичних періодів зосереджені на дебатах щодо *little divergence* – процесу розбіжностей в економічному зростанні в Європі з приблизно XIV по XVIII століття. Ці дебати можуть нагадати і про більш загальне питання – а що є розвиток взагалі? І чи варто реконструювати показники типу ВВП на душу населення або шукати альтернативні індикатори?

Знов актуальною стала тема релігії. Це спричинено розвитком методів, що можуть просунутись у відповіді на питання «курки та яйця» (релігія впливає на економіку чи економіка на релігію?)¹⁰.

Певнений, що спеціалісти інших напрямів зможуть згадати декілька важливих ідей, які слугують теоретичними рамками в цих напрямках.

Владислава МОСКАЛЕЦЬ

Теорія Олександра Гершенкрона є великим концептом – великою теорією, і кожна велика теорія має в собі цю перевагу, що її можна диверсифікувати і нюансувати. Приклади Гершенкрона були базовані на історії імперської Росії, однак історія Східної Європи та модернізації Східної Європи містить багато інших регіонів, а також багато рівнів.

Хоча теорії Гершенкрона досі не запропонували гідної альтернативи, постає питання – якою мірою ми зараз очікуємо нових великих теорій та концепцій? Можливо, радше варто звернутися до ідеї *grounded theory* – принципу, що виходить з аналізу даних і на основі цих даних формує теорію.

Олексій ШЛЯХОВ

Проблеми подолання економічної відсталості й нерозривності політичного та економічного розвитку різних країн, зокрема держав Східної Європи, а також темпів їхнього цивілізаційного поступу зараз привертають увагу як вітчизняних, так і закордонних учених. При цьому багато хто з дослідників погоджується із тим, що політика стосовно країн, які у своєму розвитку відстали від провідних держав світу, не може дати позитивного результату,

¹⁰ Огляд цієї проблематики тут: Sascha O. Becker, Steven Pfaff, and Jared Rubin, “Causes and consequences of the Protestant Reformation,” *Explorations in Economic History* 62 (2016): 1–25.

якщо не враховувати своєрідність їхнього економічного поступу, тобто причин, що породили цю відсталість, без з'ясування її історичних коренів.

Зокрема, для України в сучасних умовах особливо актуальним стає розроблення наукових засад економічної політики, адекватних стратегічним національним інтересам, які мають здолати істотні деформації вітчизняної економіки, сформувати повноцінне ринкове середовище, перевести народне господарство на шлях сталого розвитку, підвищити його конкурентоспроможність на світовій арені, спробувати знайти своє місце в міжнародній спеціалізації виробництва. При цьому, без сумніву, важливим є питання історичних передумов, що спричинили сучасні економічні проблеми й виникли задовго до 1991 р. Отже, високий рівень централізації економіки та залежності її від державних інститутів, висока енергетична витратність виробництва, сировинний характер спеціалізації вітчизняної економіки, її експортної продукції, корупція та хабарництво – усе це було породженням попереднього розвитку українських земель і зовсім не лише за радянської доби.

Вагоме теоретичне підґрунтя в дослідженні названих питань дають концепції, що їх запропонували відомі іноземні дослідники ще в другій половині ХХ ст. Зокрема, передусім згадав би теорію залежності від попереднього розвитку (концепція “*path dependence*”) в контексті так званого інституціонального підходу до економічної історії, основи якої наприкінці 1980-х рр. заклав американський дослідник Брайан Артур. Артур звернув увагу на інерційність економічного поступу й відповідно проаналізував, чому певні інституційні інновації зовсім не завжди стають можливими та й взагалі є. Зокрема, науковець наголошував, що через залежність від особливостей попереднього розвитку, ефективність діяльності певних інститутів і систем у різних державах може істотно різнитися, оскільки результати цивілізаційного поступу країни, його форми визначаються як викликами з боку зовнішнього середовища, так і стереотипами поглядів та соціальної поведінки людей, традиціями та звичаями, які склалися під час попереднього розвитку суспільства, накопичилися у вигляді колективної історичної пам'яті тощо. При цьому в країні може закріпитися гірший порівняно з альтернативними варіантами стандарт еволюції господарського розвитку, від якого владні структури чи бізнесові кола або вже не можуть відмовитися, або не мають бажання це зробити. Своєю чергою нові (запозичені) формальні інституції, як зазначав Артур, поєднуючись із неформальними структурами, що виростили на місцевому ґрунті, можуть породити своєрідних «інституціональних мутантів». У такому разі ефект від діяльності останніх може бути відверто негативним, коли певний (інноваційний) інститут гальмує розвиток, а то й взагалі руйнує систему, в рамках якої він розвивається.

Отже, теорія “*path dependence*” відкриває достатньо широкі можливості для вивчення багатьох економічних процесів у нашій країні, пояснюючи їх інертність саме феноменом залежності від попереднього розвитку. Це, зокрема, стосується і періоду другої половини ХІХ – початку ХХ ст., коли в царській Росії почав здійснюватися індустріальний проєкт розвитку су-

спільства (реалізація якого свого часу принесла певним країнам Європи й Америки відчутний економічний і соціальний прогрес), але який згодом істотно поглибив соціальні контрасти і загострив політичні й економічні суперечності, зокрема в українських землях імперії Романових. При цьому як приклад негативної діяльності названих «інституціональних мутантів» можна навести факт неприродно ранньої (ще у 1880-х рр.) появи та функціонування монопольних об'єднань в українських губерніях Російської імперії. Адже останні, з'явившись за безпосередньої підтримки самодержавства, мали виразні феодалні риси й відчутно заважали створенню повноцінного ринкового господарства та конкурентного середовища в економіці регіону, коли капіталістичні відносини тут перебували лише на стадії свого формування.

Водночас, звичайно, не втратила свого наукового значення і теорія ешелонів розвитку капіталізму, яку Олександр Гершенкрон сформулював у праці «Економічна відсталість в історичній перспективі» (1962 р.). Утім, формула «переваг відсталості» в річищі теоретичних конструкцій О. Гершенкрона, на наш погляд, все ж недостатньо обґрунтована, коли йдеться про випадок із царською Росією та її українськими землями. Адже форсована індустріалізація в рамках наздогінної модернізації, відігравши певну позитивну роль у короткостроковій перспективі, у стратегічному плані призвела до вкрай суперечливих наслідків у розвитку економіки регіону в цілому.

Академічну увагу привертають зараз і проблеми нерівності в розподілі ресурсів, процеси взаємодії соціально-політичних інститутів та керівних еліт в економічному розвитку країн, про що 2013 р. у своїй праці «Капітал у XXI столітті» писав французький економіст Тома Пікетті. Останній наголошував, що питання нерівності треба винести в центр економічного аналізу, що «сучасне економічне зростання і поширення знань... не змінили глибинної структури капіталу й нерівності». Зокрема, найбільш приголомшливим явищем в XIX ст., на думку вченого, був вкрай низький рівень життя індустріальних робітників. А з другого боку, фактом лишається те, що одного разу утворений капітал згодом відтворював себе значно швидше, ніж зростав випуск продукції в певній країні. Наслідки такої динаміки в розподілі прибутків, з погляду Т. Пікетті, могли бути вкрай негативними, спричинити в підсумку зростання соціальних протиріч та дестабілізацію в суспільстві.

Останнє багато в чому стосується й вітчизняної історії кінця XIX – початку XX ст., коли спостерігався надзвичайно високий рівень експлуатації пролетаріату та його злиденність на тлі формування верстви підприємців країни, які будь-якими шляхами в найкоротший час намагалися здобути надприбутки. Унаслідок цього прірва між полюсами багатства й бідності тільки зростала, що нарешті призвело до наростання революційної кризи в країні. Зазначене можна віднести й до діяльності представників закордонного капіталу в південноукраїнських губерніях у пореформений період. Адже слід враховувати, що, потрапляючи у своєрідні умови існування бізнесу в царській Росії, іноземні підприємці часто починали поводитися зовсім

не так, як вони звикли працювати у себе вдома. Відповідно, як зазначав на своїх сторінках на початку ХХ ст. одеський часопис «Торгово-промисловий юг», склалося становище, коли в країну «не йшли справжні капітали, які шукали творчої роботи...», а тільки «скажені гроші», що чекали легкої наживи та легкої гри». Останнє фактично визнавали й закордонні фахівці (зокрема П. Леруа-Больє), які звертали увагу на «прагнення іноземних організаторів справи (у Російській імперії. – О. Ш.) негайно отримати великі бариші, а звідси безсоромна реклама, видача протягом перших років величезних дивідендів, без амортизації, без утворення запасних капіталів та оборотних коштів» і т. п.

Отже, згадані наукові теорії, звичайно, заслуговують на те, щоб вітчизняні історики звернули на них увагу, додали їх до свого дослідницького інструментарію. Так чи так теоретико-методологічний плюралізм відчутно збагачує нашу історичну уяву, загалом наукове життя, допомагає сформувати насправді багатогранний інтелектуальний контекст у вивченні економічної історії країн Східної Європи, сприяє повноцінному аналізу бізнесових процесів на регіональному рівні.

Назвіть три найважливіші книги з економічної та бізнесової історії Східної Європи/України. Будь ласка, обґрунтуйте вибір.

Тимофій БРІК

На мою думку, молодим дослідникам з України було би корисніше ознайомитись з декількома важливими статтями, а не книгами. Економічна історія є дисципліною, де статті слугують важливим джерелом оперативних, але водночас глибоких досліджень.

Я би порадив ознайомитись з такими трьома статтями:

Markevich, Andrei, and Mark Harrison. "Great war, civil war, and recovery: Russia's national income, 1913 to 1928." *The Journal of Economic History* 71, no. 3 (2011): 672–703. Андрій Маркевич у співавторстві з одним із головних спеціалістів з радянської економічної історії Марком Гаррісоном зробив дуже важливу публікацію з реконструкції ВВП у Радянському Союзі в першій половині ХХ століття. Серед іншого, дані авторів указують, що період сталінського зростання та індустріалізації не був якимось аномальним стрибком, а більше епізодом післякризового зростання й поверненням до трендів, визначених роками до цього.

Nafziger, Steven. "Peasant communes and factor markets in late nineteenth-century Russia." *Explorations in Economic History* 47, no. 4 (2010): 381–402. Автор зробив низку цікавих публікацій, досліджуючи земства й економічний розвиток у Російській імперії. Дуже рекомендую ознайомитись з його роботами як прикладами цікавого статистичного аналізу.

Becker, Sascha O., Katrin Boeckh, Christa Hainz, and Ludger Woessmann. "The empire is dead, long live the empire! Long-run persistence of trust and

corruption in the bureaucracy.” *The Economic Journal* 126, no. 590 (2016): 40–74. Хоч ця стаття напряму не належить до напрямку вивчення Східної Європи, вона є цікавим прикладом великого зіставного дослідження, коли варіація інститутів між країнами використовується для пояснення відмінності в економічному розвитку. На противагу до попередніх статей, це дослідження не зосереджене на окремих країнах, а намагається намалювати велику картину розвитку Європи, що може бути цікавим альтернативним поглядом на дослідження.

Якщо ж не тікати від питання й говорити про книжки, я би звернув увагу на такі твори (не знаю, чи є вони найважливішими, але принаймні вони є точно цікавими й корисними).

Szołtysek, Mikołaj. *Rethinking East-Central Europe: family systems and co-residence in the Polish-Lithuanian Commonwealth*. Bern: Peter Lang, 2015/2016. У цій книзі використано дані з проєкту *Mosaic* для того, щоб детально описати структуру домогосподарств у Східній Європі. Ці дані підважують ідею лінії Хайнала, яка ділила Західну та Східну Європи межею «від Санкт-Петербурга до Триєста». Інакше кажучи, навіть у середині Східної Європи можна виділити три різні моделі існування домогосподарств. Деякі з них нагадують патерни західних суспільств, де домогосподарства є нуклеарними, жінки одружуються пізніше та народжують менше, а інші домогосподарства є розширеними, де жінки одружуються раніше та народжують більше. Важливе використання мікроданих, що є прикладом загального тренду в сучасній історичній демографії та економіці. Такі дані дозволяють протестувати старі гіпотези на новому методологічному рівні, який не був доступний класикам.

Gregory, Paul R. *Before Command: An Economic History of Russia from Emancipation to the First Five-Year*. Princeton, N.J.: Princeton University Press, 1994. – класична книга, де автор використовує широкі статистичні дані від середини XIX ст. по 1930-і роки й доводить, що економіка часів царизму була набагато успішнішою, ніж її змальовували в літературі.

Matthias, Morys, ed. *The Economic History of Central, East and South-East Europe, 1800 to the present day*. Routledge, 2019 (forthcoming) – нова книга, яка має вийти друком 2019 року. Книгу написав колектив доволі відомих і продуктивних економічних істориків, і вона торкається широкого кола тем. Цікаво, що серед авторів є спеціалісти з економічної історії Західної Європи. Їх зацікавленість темою та бажання працювати над колективною монографією свідчить про перспективність досліджень Східної Європи в світі.

Kuran, Timur. *The long divergence: How Islamic law held back the Middle East*. Princeton University Press, 2012. Ця книга зовсім не торкається Східної Європи. Але, на мою думку, вона може слугувати гарним прикладом (чи джерелом натхнення). Зрештою, дослідники інших периферійних економік (дослідники Латинської Америки, колоній Африки, країн Східної Європи) ставлять дуже подібні питання – чому їхні країни не є такими економічно успішними, як країни Західної Європи. Чи проблема в інститутах, культурі, ресурсах і географії? Як можна концептуально ставити ці питання та методологічно

грамотно шукати на них відповіді? Праці Курана можуть слугувати гарним прикладом для наслідування.

Владислава МОСКАЛЕЦЬ

Tokarski, Slawomir. *Ethnic conflict and economic development: Jews in Galician agriculture 1868–1918*. Warszawa: Wydawnictwo “Trio”, 2003. Це досить вузьке дослідження, яке на основі статистичних і демографічних даних показує роль євреїв в економіці Галичини в період переходу до капіталістичних стосунків. Автор, спираючись на статистику, зазначає, що у більш економічно відсталих регіонах Галичини було більше євреїв, і на основі цього ставить ширші питання про модернізацію та причини економічних конфліктів.

Rosman, Moshe. *The Lords' Jews: Magnate-Jewish Relations in the Polish-Lithuanian Commonwealth During the 18th Century*. Cambridge Mass.: Harvard Univ. Press., 1990. Ця книжка стала однією зі знакових праць, які відкрили Польщу для єврейських студій. Відкрили, бо перед тим в історіографії домінував ідеологічний погляд на Польщу як місце гноблення євреїв. Американський дослідник єврейської історії Моше Росман дослідив функціонування шляхетської економіки Речі Посполитої і роль у ній євреїв на основі широкої джерельної бази. Окрім реконструкції механізмів співпраці євреїв, які мешкали в приватних магнатських містах, він ставить ширші питання про економічні й культурні взаємовпливи польської шляхти та євреїв-орендарів.

Kula, Witold. *Teoria ekonomiczna ustroju feudalnego. Próba modelu*. Warszawa: Państwowe Wydawn. Nauk, 1962. У другій половині ХХ ст. польська історична школа створила одну з важливих шкіл соціальної історії. Ця класична праця сконцентрована на внутрішній структурі польської системи ХVI–ХVIII століття. Соціальної історик Пітер Берк відзначив дослідження Кулі про фільварки як приклад праці, що, ставлячи випадок в історичний контекст, пояснює речі, які неможливо пояснити з позиції класичної економіки.

Олексій ШЛЯХОВ

Взагалі-то це вкрай непросто зробити. Втім, у вітчизняній історіографії з-поміж найбільш значущих книг з економічної та бізнесової історії України другої половини ХІХ – початку ХХ ст. називаю праці українського історика, професора Володимира Крутікова, який фактично вперше звернувся до питань формування гірничопромислової буржуазії південноукраїнських губерній наприкінці ХІХ ст. Зокрема, у монографії «Буржуазія України та економічна політика царизму в пореформений період» (Дніпропетровськ, 1992) він проаналізував особливості її складу, взаємовідносини із царським режимом, дослідив питання створення З'їзду гірничопромисловців Півдня Росії. Однак головне, що науковець, усупереч панівній у радянській історичній літературі традиції, звернув увагу на те, що політика царської влади, спрямована на прискорення промислового розвитку й формування буржуазних відносин у підросійській Україні, здійснювалася неадекватними засобами (необмежений протекціонізм, неуставні субсидії окремим протегованим

підприємствам тощо), які дискредитували та фактично знищували мету, до якої, власне, прагнули реформатори.

Треба також відзначити й монографічне дослідження київської дослідниці Тамари Лазанської «*Історія підприємництва в Україні*» (Київ, 1999), у якому авторка на прикладі діяльності окремих визначних представників українського підприємництва сформулювала висновок, що, попри всі тогочасні проблеми, торговельно-промислова буржуазія українських земель Російської імперії стала важливим суб'єктом модернізації всього суспільного життя в Наддніпрянщині на початку ХХ ст.

У російській історичній літературі дореволюційного періоду можна виокремити творчий доробок відомого економіста, професора Івана Озерова та його концептуальні висновки¹¹. Зокрема він акцентував увагу на тому, що в той час відбувалася фактична інтеграція багатьох ділових людей у феодальну систему відносин, коли капіталісти й імперська бюрократія вже не могли обійтися один без одного, хоча б через власні корисні інтереси. Відповідно доволі «чисельні й заможні групи [населення. – О. Ш.] повинні були жити в постійному страху за своє майбутнє, боячися за наступний день і благаючи собі милості у всесильної бюрократії». Таке становище згодом зумовило той факт, як наголошував учений, що вирощений у тепличних умовах підприємець не був готовий до цивілізованої конкуренції, ставав рабом всієї тогочасної системи. Крім того, саме І. Озеров ще тоді підкреслював, що в країні було вкрай несприятливе психологічне тло, яке супроводжувало діяльність ділових людей у Російській імперії, що слово «комерсант» у суспільстві було «фактично лайливим» і що за таких умов складно було чекати сталого розвитку буржуазних відносин.

Зрештою, усі ці висновки, вважаю, не втратили свого значення й до сьогодні.

What are the recent trends and perspectives for the economic history of Eastern Europe? What themes would you suggest to a young researcher looking for a PhD thesis topic?

Constantin ARDELEANU

Recent trends have tried to link Eastern European economic realities to fashionable concepts of Western scholarship. Historiography lags behind and scholars have aimed to bridge this gap by employing methods and concepts used in other parts of the Western world.

A lot has been done in recent years, both in qualitative and quantitative terms, but it is still a challenge to incorporate large geographical areas and historical periods of Eastern Europe into the same narrative. It seems to me that current

¹¹ Іван Х. Озеров, *Экономическая Россия и ее финансовая политика на исходе XIX и в начале XX века* (Москва: изд. Д.С. Горшкова, 1905); Его же. *Основы финансовой науки...: Учение об обыкновенных доходах*. Т. 1 (Москва: изд. И. Д. Сытина, 1909) та ін.

national borders have a huge influence on how economic history is written. At the same time, economic history offers a great opportunity to go beyond national narratives, towards the transnational and the global.

Studying the history of transnational mercantile networks in 16th-century Lviv or 19th-century Brăila and Odesa are excellent examples for this potential. I would say that the recent and upcoming trend in the economic history of Eastern Europe is to further connect it to international scholarship in terms of concepts, theories, methodologies, and ways of communication.

I encourage PhD students to look at transnational developments in the economic history of Eastern Europe under different imperial regimes, thus trying to reconsider what imperial control meant in economic terms and looking at relations between centers and peripheries in a network. I am currently interested in the transfer of technology and knowledge to Eastern Europe both in the 19th century (in the post-Crimean War context) and in communist times, and how this knowledge was translated into economic terms. I also study the economic connectivity and mobility in Eastern Europe in a comparative perspective, and how the human agents involved (global and local capitalists and policy makers) and the transportation infrastructure (railways, steamboat companies etc.) reshaped economic, social and cultural realities. PhD theses should investigate such themes.

Martin KRAGH

I would recommend a young researcher or PhD student first to think about the nature of economic development in Eastern Europe throughout the centuries, and then to consider which sources may be relevant. The answer is not straightforward. For example, in regard to the communist era, post-Soviet archives may contain enormously rich primary sources that have seldom been used. In an international academic context, these archives are very valuable since the epoch is still poorly understood in comparison to the Western states in the 20th century. These archives may also facilitate a better understanding of general themes of social science, such as bureaucracies, dictatorship, planned economies, labor coercion, corruption, or mobilization during war.

Mikołaj MALINOWSKI

The New Economic History that focuses on the use of quantitative methods and economic theory in understanding the past has dominated the main journals in economic history. The main debates in these journals are: 1) long-term international and regional developments of material standards of living in a comparative perspective; 2) the economic impact of female agency and human capital formation; 3) the rise and economic impact of state capacity; 4) reconstruction of income inequalities; and 5) the institutional foundations of economic growth. Eastern European economic history has remained understudied and hence there is a potential for surprising and important contributions to these global debates. Especially the study of serfdom, socialism, trade dependence, and totalitarianism can benefit from an Eastern European perspective.

Steven NAFZIGER

I think there are two dominant recent meta-themes in Eastern European economic history. First, the region has seen a sharp rise in the discovery, digitization, and employment of new data sources over the past 10 or more years. Second, scholars working on the region are increasingly drawing on and speaking to questions and conceptual frameworks at the forefront of global social science research. Aside from these two developments, it seems to me that a number of research areas are particularly exciting for young scholars considering topics of study. These include the economics of coercive labor institutions; the political economy of policy making, both by central authorities and at the local level; international trade and capital flows into, out of, and within the region; industrial and corporate development from a micro-economic perspective (i.e. using micro-data at the firm level); and archival based studies of the functioning of the socialist economies that draw on the tools of modern economics.

Eric Hilt in his article *Economic History, Historical Analysis, and the “New History of Capitalism”* (The Journal of Economic History, 2017) argues that research in economic history in the United States has flourished in the absence of scholars trained in history departments. Instead, many of the latter have defined themselves as “historians of capitalism” and created a separate community. How did the relationship between history and other disciplines develop in Eastern European scholarship? What would be the necessary conditions for an effective transdisciplinary collaboration?

Constantin ARDELEANU

The situation is most probably similar in Romania and the rest of Eastern Europe. Economic history has not been very popular in the post-communist period, as it had been misused and abused in communist times, when its mission was to explain and justify the coming of a socialist regime. There are few economic historians, though it must be added that their number has increased in the past years. There are some weak forms of transdisciplinary cooperation, but this is usually applied to the history of the past century only. At national historical conferences, economic historians have organized panels and have encouraged more transdisciplinary cooperation, with limited success so far. More transdisciplinary collaboration would require that economic historians invest more in creating national and regional networks of interested scholars.

Martin KRAGH

It is difficult for me to answer, since I personally believe in the importance of good ideas rather than in a specific training. Although economics, needless to say, can offer a wide range of methodological tools (i.e. theory and statistical models), such tools are not helpful in the absence of good ideas and a proper understanding of the context. My suggestion is therefore that historians, economists, economic

historians and scholars from other disciplines should try to find ways to collaborate. It is really not that difficult, if the will is there.

Mikołaj MALINOWSKI

In order to achieve a more interdisciplinary perspective, historians should learn the language of other disciplines. The use of theory is essential. What historians bring to the table is a detailed historical account of specific experiences of diverse communities. This, although not ideal, is the closest many social sciences can get to something that resembles an “experiment”. By following discussions in the media about contemporary issues, historians may find valuable lessons in idiosyncratic narratives of how societies dealt with a specific problem before (e.g. migration). History should not only focus on reconstructing the past and using theory to make sense of past developments, but it is essential to participate in broad discussions about generalization. This may be against the training of historians who focus on what is specific to every case. Moreover, historians should visit conferences where specialists of other fields of social sciences meet, such as the European Social Sciences History Conference. Co-authored and multidisciplinary papers should be rewarded for their innovative aspects. To achieve that, historians should, instead of the traditional ways of writing books, aim to publish co-authored papers in related disciplines.

Steven NAFZIGER

As an outsider to the region, and largely detached from academic life in most of Eastern Europe, I really do not know how robust the collaborative environment is between historians, economists, and political scientists, to take three fields of interest to me. That being said, my sense is that the modern study of political science is still lagging a bit in the region (although Russia has seen some advances), economics maintains a strong theoretical bent, and history remains largely inward looking. However, it does appear that “institutional economics” has taken hold across the region in a way that offers an important opportunity for interdisciplinary work across these areas. I think the best way to bolster collaborative work across disciplines in the historical social sciences would be for scholars to actively participate in bodies such as the Economic History Society, the European Historical Economics Society, the European and American Social Science History Associations, and the Economic History Association. Moreover, it is critical for scholars isolated in their own fields to read literature outside their area and to actively seek out those in other fields that are working or have worked on similar topics. Only then can informal cross-disciplinary networks truly be developed.

Historians focusing on Eastern European economic history barely have professional associations and there are no specialized international journals (especially in comparison to Scandinavian or American economic historians).

What are the reasons for this relatively underdeveloped scholarly community in the region?

Constantin ARDELEANU

An underlying reason is the interest of economic historians to be more active and visible in academic networks and centers linked to Western scholarship. This is due to the institutional pressure to publish in ISI journals or similar highly visible academic outlets, and as a result, scholars prefer to go to well-established or “traditional” academic venues. There is another, simpler reason as well: Eastern Europe is badly connected in terms of transportation facilities and travel is made difficult by visa procedures (although this has greatly improved in the past four years). However, it is much more expensive, complicated and time consuming to fly from Bucharest to Kiev, to Vilnius or to St Petersburg (not to mention more provincial centers) than to Western European destinations. Finding a common platform of communication is also a problem, as the internationalization of research still lags behind in many Eastern European countries. English is gradually becoming the academic *lingua franca* in all these countries, nevertheless it is still quite common to meet scholars who cannot communicate in international languages.

Martin KRAGH

The reasons are historical, in this case the Soviet legacy. It is a development of the past few decades that scholars from Eastern Europe are now more closely integrated into the international, Western-dominated, academic field. It is also an issue of funding in the region. Besides, only a very few Western scholars have the necessary skills to carry out their own research in this area.

Mikołaj MALINOWSKI

There are several reasons for this relative underdevelopment. The first is the language division typical of the region. Historians working on Scandinavia, the USA, or even Africa often share the same language, or need to master only the closely related languages spoken in the West or Scandinavia. This often means that people from Western Europe can study these countries without actually traveling there. Historians working on Eastern Europe need to know at least their local language, the diverse languages of neighboring countries, as well as German, not to mention Latin if they specialize in medieval history. This makes communication and specialization more difficult. This may be overcome if more research on these regions is published in English, in journals such as the *Economic History of Developing Regions*, the *Social and Economic History Annals*, or the *European Review of Economic History*. The second reason for the lag in the formation of an international Eastern European economic history is the problem of funding. International cooperation is expensive and requires substantial travel funds, which tend to be smaller at Eastern European universities. The third reason is a break in the tradition of economic history: the collapse of the Soviet Union resulted in the marginalization of the discipline.

Historians often turned to a postmodern style of research, neglecting the positivist approach which is so essential to economic history.

Having said that, much has been accomplished recently to develop a collaborative network of Eastern European economic history. In 2013, a group of scholars established WEast, an international initiative promoting research on the economic history of East, Central and South-East Europe. WEast's aim is to foster knowledge transfer and collaboration between economic historians and economists with shared interest in this region, representing both Western and Eastern universities and research centers. WEast organizes affordable periodic workshops at prestigious institutions in the eastern half of Europe, with prominent keynote speakers. The workshops specifically encourage the much-needed submission of globally relevant high-quality research papers to leading international journals. WEast also convenes sessions on major international conferences and congresses, in order to promote the regional focus for the global research agenda.

Steven NAFZIGER

I think the historical isolation of individual fields, coupled with a tradition of ideological constraints, has made it difficult to build up the necessary communities for creating a broader economic history community in Eastern Europe. Economic history in other regions is now firmly grounded in the careful employment of economic methods, which I sense is a development that is still playing out in Eastern Europe. Despite this, I think the younger generation of more internationally connected scholars is hard at work changing this, as is evidenced by the WEast initiative and growing attendance at international conferences of all sorts.

Alexander Gerschenkron's concept of economic backwardness has dominated the economic history of Eastern Europe since the 1960s. Is there any other concept which could challenge Gerschenkron's theoretical framework when discussing the history of economy and business in Eastern Europe?

Constantin ARDELEANU

I would say this is still the case. One of the most influential works on Romanian economic history, published in 2010 by Bogdan Murgescu from the University of Bucharest, is titled *România și Europa. Acumularea decalajelor economice (1500-2010)* (Romania and Europe. The Creation of Economic Gaps). But recently many scholars have put forward alternative viewpoints, such as mobility and networks, or institutional and managerial developments.

Martin KRAGH

Yes. There are so many concepts and theories that could be fruitfully applied. But rather than focusing on concepts, one should start with empirical data. We still lack much of the basics, such as detailed information on prices, shares, labor, companies, ownership, governance, state and regional budgets, or foreign trade.

Mikołaj MALINOWSKI

The recent scholarship focuses on the book “Why Nations Fail: The Origins of Power, Prosperity, and Poverty” (2012) to understand the relative development of regions. It would be interesting to see if and how Eastern Europe fits the model proposed by James Robinson and Daron Acemoglu.

Steven NAFZIGER

Practically speaking, I think Gerschenkron is important to read BUT does not offer much in the way of a concrete set of hypotheses that can be explored using data and the analytical tools of economics. Rather, I would start with the empirical sources without bringing a preconceived conceptual framework to bear. What do they actually show? What are the historical phenomena illuminated by the sources? How can I best explore and analyze these data? To make progress in these questions, I would also urge younger scholars to steep themselves in the relevant economics, political science, and comparative literatures germane to the particular historical context they are exploring. For example, if one is interested in early industrial corporations, not only is it important to undertake detailed studies of balance sheets, productivity numbers, and financial behavior of historical firms, but it is critical to ground the analysis in the tools suggested by modern literatures in industrial organization and corporate finance. This, I think, is a more fruitful approach than trying to evaluate the applicability of Gerschenkron or any other general framework to a particular historical circumstance.

What are the three must-read books in the economic history of Eastern Europe?

Constantin ARDELEANU

I would recommend three of the more classical volumes, as they illustrate both the economic history of the area and the changing concepts of the field. They all have their didactic value and are good overall synthetic works for students.

Berend, Ivan T. Ranki, and Gyorgy. *Economic Development in East-Central Europe in the 19th and 20th Centuries*, London: Columbia University Press, 1974.

Lampe, John R., John R. Lampe, and Marvin R. Jackson. *Balkan Economic History, 1550–1950: From Imperial Borderlands to Developing Nations*. Vol. 10. Bloomington, IN: Indiana University Press, 1982.

Aldcroft, Derek H., Steven Morewood. *Economic Change in Eastern Europe since 1918*. Cheltenham, Edward Elgar: 1996.

Martin KRAGH

Gerschenkron, Alexander. *Economic Backwardness in Historical Perspective: A Book of Essays*. Cambridge, MA: Belknap Press of Harvard University Press, 1962.

Nove, Alec. *An Economic History of the USSR, 1917–1991*. New York, N.Y., USA: Penguin Books, 1992.

Gregory, Paul R. *Before Command: An Economic History of Russia from Emancipation to the First Five-Year*. Princeton, N.J.: Princeton University Press, 1994.

Mikołaj MALINOWSKI

A handbook of Eastern European economic history will soon be available. It is edited by Matthias Morys and is a result of WEast collaborations. It will be the first major publication on the new economic history of the region.

Morys, Matthias, ed. *The Economic History of Central, East and South-East Europe, 1800 to the Present Day*. Routledge, 2018 (Forthcoming)

The previous landmark publication was *The Economic History of Eastern Europe 1919–1975*. Oxford: Oxford University Press, edited by Michael Kaser, published in 1985.

Steven NAFZIGER

I would like to highlight three books and note the hopefully imminent arrival of a fourth. Together, Tracy Dennison's *The Institutional Framework of Russian Serfdom* and Paul R. Gregory's *Before Command* are, in my opinion, the best two works in late Imperial Russian economic history written since 1990. They both range widely and are firmly grounded in the conceptual tools of modern economics. Similarly, Paul Gregory's *The Political Economy of Stalinism* utilizes economic tools to analyze a fundamental *non-economic* way of managing an economy. This last work is particularly germane to scholars of other socialist economies in the region over the 20th century. All three of these works are exemplary in bringing new data to light while borrowing from numerous fields of inquiry where appropriate. Finally, I certainly hope to see *The Economic History of South, East, and South-East Europe, 1800 – the Present Day*, edited by Matthias Morys of the University of York, see the light of day in the near future. By bringing together scholars working across the region, in different areas of economic history, and in different time periods, this work will hopefully serve as THE starting point for any student and potential scholar of historical economic development in non-Western Europe.